

**ივანე გვარამაძე და წიგნის გავრცელება
სამცხე-ჯავახეთში**

XIX საუკუნის II ნახევრის ცნობილი ქართველი მოღვაწე ივანე გვარამაძე (1831-1812) გამოირჩეოდა ხანგრძლივი და მრავალმხრივი ნაყოფიერი საქმიანობით. იგი იყო ისტორიკოსი, ეთნოგრაფი, ფოლკლორისტი, პუბლიცისტი, პოეტი, ცნობილი პედაგოგი, კათოლიკე მოძღვარ-თეოლოგი და სხვ. ივანეს საქმიანობა განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო მისი მშობლიური სამცხე-ჯავახეთისათვის, რომლის დაქვეითებულ მდგომარეობას ძალზე განიცდიდა და ენერგიულად იღვწოდა მისთვის...

სამცხე-ჯავახეთის ქართველობა XIX საუკუნის შუა ხანებში ოსმალთა ბატონობის მძიმე გადმონაშთებისა და მეფის რუსეთის იმპერიული პოლიტიკის შედეგად სოციალურად, ეკონომიკურად და განათლების მხრივ დაქვეითებული იყო. ქართველ საზოგადოებრიობასაც მათთვის მაშინ დახმარების გაწევის ძალზე მცირე შესაძლებლობები გააჩნდა... 1860-იან წლებამდე მხარეში სოფლად სასწავლო დაწესებულებები თითქმის არ არსებობდა, ხოლო ახალციხის სამაზრო (შემდეგ საქალაქოდ გადაკეთებული) სასწავლებელი ვერ აკმაყოფილებდა ქართველი მოსახლეობის მოთხოვნილებებს. კულტურული დაწესებულებებიც თითქმის არ არსებობდა რეგიონში. მხარის ქართველობაში ეროვნული ცნობიერება დაქვეითებული იყო, რასაც ხელს უწყობდა მათ შორის არსებული რელიგიური მრავალფეროვნება. რუსეთის მმართველობის დროსაც მიმდინარეობდა ქართველ მაჰმადიანებს შორის გათურქების პროცესი, ხოლო ქართველ კათოლიკეთა ერთ ნაწილს შორის – გასომხების პროცესი.

ამ უარყოფითი პროცესების მიუხედავად, მესხობაში არსებობდა ვითარების გაუმჯობესების საკმაო შესაძლებლობანი: დიდი კულტურული ტრადიციები (რომელიც XIX საუკუნის ბოლოსაც გრძელდებოდა ძირითადად ზეპირსიტყვიერი ფორმებით), სწრაფვა განათლების მიღებისა და სახალხო განათლების თავისებურებები (ეკლესიებთან ერთუზიანობით სწავლება, ასევე, საოჯახო სწავლება საკმაოდ იყო გავრცელებული), მესხთა დიდი შრომისმოყვარეობა, სოციალური პირობების გაუმჯობესების, ეროვნული თვითმყოფადობის დაცვის მოთ-

ხოვნილება. ყოველივე ეს კარგად ესმოდა ქართველ ინტელიგენციას, რომელიც შეძლებისდაგვარად მოქმედებდა აღნიშნული პრობლემების მოსაგვარებლად. მაგრამ XIX საუკუნის II ნახევრამდე არ იყო პირობები მათი ნაყოფიერი მოღვაწეობისათვის.

XIX საუკუნის II ნახევარში სამცხე-ჯავახეთში ქართველთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა და საქმიანობა მათი მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის უმთავრესად განათლების სფეროში წარიმართა. მხარის ინტელიგენციის ენერგიული საგანმანათლებლო მოღვაწეობა შეერწყა იმ დროს მთელს საქართველოში ფართოდ გაშლილ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას და ეროვნულ-განმანათლებლური და აღმშენებლობითი მოძრაობის სახე მიეცა.

სამცხე-ჯავახეთში მოღვაწე ქართველი ინტელიგენციის საგანმანათლებლო საქმიანობა ძირითადად სკოლების გახსნისა და მათი მუშაობის გაუმჯობესების, სასწავლო დაწესებულებებში ქართული ენის უფლებების დაცვისათვის ბრძოლის მიმართულებით წარიმართა. XIX საუკუნის დამლევისათვის მთავრობისა და ქართველი საზოგადოების მზრუნველობის შედეგად გაიხსნა მრავალი სკოლა და სასწავლებელი (სოფლადაც), მათში სწავლება უმჯობესდებოდა, მადლდებოდა მათი სტატუსი და მოსწავლეთა რიცხვიც საგრძნობლად იმატებდა; ასევე, იზრდებოდა დაწყებითი განათლების მქონეთა და წერაკითხვის მცოდნეთა, განათლების მიღების, ქვეყნის თანამედროვე მდგომარეობისა და კულტურის გაცნობის მსურველთა რაოდენობა, მადლდებოდა ქართველთა შორის ეროვნული ცნობიერება...

ამგვარი ენერგიული საგანმანათლებლო მოღვაწეობა საკმარისი არ იყო სამცხე-ჯავახეთში წიგნებისა და პერიოდული გამოცემების ნაკლებად გავრცელების, კულტურული დაწესებულებების სიმცირისა და საქართველოს სხვა რეგიონებთან სუსტი კავშირების გამო. წიგნების სიმცირის პირობებში ახალგაზრდებს ხშირად ავიწყდებოდათ ნასწავლი; ხალხს თვითგანათლების საშუალება ძალზე მცირე ჰქონდა. საჭირო იყო მიზანმიმართული და დაუდალავი მოქმედება მეტი სასწავლო და საკითხავი ლიტერატურის გამოსაცემად, მოსახლეობაში წიგნებისა და ჟურნალ-გაზეთების გასავრცელებლად, კითხვის ჩვევების გასავითარებლად...

წიგნების წერის, გამოცემისა და გავრცელების საჭიროებას ივანე გვარამაძემ ახალგაზრდობიდანვე მიაქცია ყურადღება. 1862 წელს მას უცდია გამაჰმადიანებული მესხებისა და აჭარლებისათვის ქართულ-თურქული ანბანის, ღვთის ათი მცნებისა და სოლომონ ბრძენის იგავების დაბეჭდვა. ამ საქმეში დასახმარებლად მას მიუმართავს გაბრიელ ეპისკოპოსისათვის (ქიქოძისათვის). „ადრე მე რომ თბილისში ვიყავ მინდოდა ღვთის ათი მცნებანი გარდამეღო მდაბიურად, მასთან სოლომონ-ბრძენის იგავები და დამბეჭვდინა ერთ მხარედ ქართულად და მეორე მხარეს თათრულად, იგივე ნაირ გასაგონ ენაზედ ჩვენი გამაჰმადიანებული მესხებისა და აჭარლების გასაჩვენად ქართულს კითხვაზედ და გონების გასახსენლად, თუ რა ყოფილან მათი მამაპაპანი და რა მდგომარეობაში ჩაცვივნულან ახლა თვითან?“ – სწერდა იგი ილია ჭავჭავაძეს 1896 წელს (ხეც, ილია ჭავჭავაძის ფონდი №479; ჟურნალი „საისტორიო მაცნე“, №8, 2000:75-78). მაგრამ ეს აზრი მაშინ არ განხორციელებულა.

ივანე გვარამაძე ახალგაზრდობიდანვე ტრიალებდა საზოგადოებაში და საგანმანათლებლო მოღვაწეობისაკენ მიუწევდა გული. თბილისში ყოფნისას მას გაუცნია ახალციხელი პროვიზორი, შემდგომ უმაღლესი განათლების მქონე პირველი ქართველი აფთიაქარი ივანე მაისურაძე, რომელიც მუშაობდა შმიდტის აფთიაქში. ისინი დამეგობრდნენ და შემდეგ დანათესავდნენ კიდევ (სჯმ, ხფ. №1905). შესაძლოა, ივანე გვარამაძემ (მას თეოლოგიური განათლება და ეკლესიური ცხოვრების დიდი გამოცდილება ჰქონდა) თანადგომა გაუწია ი. მაისურაძეს კათოლიკური ლოცვანის გამოცემის საქმეში. ივანე მაისურაძემ საკუთარი ხარჯით 1864 წელს გამოსცა თავისივე შეკრებილი ლოცვანი ქართველ კათოლიკეთათვის. ქართულენოვანი საეკლესიო წიგნების გამოცემა-გავრცელებას პატრიოტული თვალსაზრისითაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სამცხე-ჯავახეთის ქართველი კათოლიკეებისათვის, რომელთა ერთი ნაწილი განიცდიდა ეროვნული გადაგვარების პროცესს.

ივანე გვარამაძემ თავისი მწიგნობრული საქმიანობა ფართოდ გაშალა 1870-იანი წლებიდან. მან აქტიური თანამშრომლობა დაიწყო კონსტანტინოპოლისა და მონთობანის ქართულ-კათოლიკურ საგანებთან, სადაც მოქმედებდა ქართული სტამბები. აღნიშნულ სტამბებში გამოიცა საკმაოდ დასახელებებისა და ტირაჟის სასწავლო და საეკლესიო წიგნები (ლომსაძე,

1979:72-76; ლომსაძე, 1984:155-166). როგორც ივანესა და კონსტანტინოპოლის ქართული მონასტრის წინამძღვრისა და საგამომცემლო საქმიანობის სულისჩამდგმელის, აბატ პეტრე ხარისტირაშვილის მიმოწერით ირკვევა, ხარისტირაშვილს დაუვალებია მისთვის პედაგოგიური და საეკლესიო წიგნების შედგენა-თარგმნა, ასევე ზოგიერთი წიგნის ჩასწორება (სჯმ., ხფ., №2183, 2202, 2203, 2204, 2245, 2646). ივანემაც კარგად გაართვა თავი ამ რთულ და შრომატევად საქმეს. ივანე გვარამაძის ავტორობით, თარგმანითა და მის მიერ შედგენით XIX საუკუნის 70-იანი წლების II ნახევარსა და 80-იანი წლების დასაწყისში კონსტანტინოპოლისა და მონთობანის სტამბებში რამდენიმე წიგნი გამოიცა. ესენი იყო თეოლოგიური, სასკოლო სახელმძღვანელო, პოლემიკური ხასიათის წიგნები, მისი პოემები და ლექსები. მათ შორის აღსანიშნავია: წინამძღვარი ზეცისა, კონსტანტინოპოლი, 1876; სიბრძნე კაცებრივი, ფილოსოფიური დარიგება, მონთობანი, 1877; გზა ცხოვრებისა, კონსტანტინოპოლი, 1878; წმინდა ესტატეს ცხოვრება ანუ წამებულთა გვირგვინი, კონსტანტინოპოლი, 1879; საქრისტიანო მოძღვრება, კონსტანტინოპოლი, 1880; მზა პასუხი სომხურ გაზეთ „მშაკს“, კონსტანტინოპოლი, 1882 და ა.შ. ივანე გვარამაძის სტილი და კვლევის მიმართულება ემჩნევა ორ წიგნს, სადაც საქართველოს ისტორიის ნაწილში მესხეთის ისტორიას საგანგებო ყურადღება ეთმობა: მოკლე გეოგრაფია ფიზიკებრივი, მოქალაქეებრივი და ისტორიებრივი სასოფლო სკოლებისათვის, მონთობანი, 1877, იხ. გვერდები 92-110; მოკლე საყოველიერო ისტორია ძველთა და ახალთა ნათესავთა, მონთობანი, 1877, იხ. გვერდები 432-491. კონსტანტინოპოლსა და მონთობანში გამოცემული წიგნები საქართველოში შემოდინდა და ძვირიც არ ღირდა. ისინი იყიდებოდა საქართველოს სხვადასხვა ქალაქში, უფრო კათოლიკურ ეკლესიებთან, ახალციხეში კი მელქონ შავიორთვის მაღაზიაში (გაზეთი „დროება“, 1882: №255). აღნიშნული პედაგოგიური და თეოლოგიური წიგნები დიდად საჭირო იყო მოზარდებისა და კათოლიკე მრევლისათვის. მოწინავე ქართველი ინტელიგენციაც აფასებდა ქართველი კათოლიკე მოღვაწეების ამ შრომას და მათი მაგალითით საქართველოს საზოგადოებას მოუწოდებდა მწიგნობრულ-საგამომცემლო საქმეებში გააქტიურებისაკენ (გაზეთი „დროება“, 1879: №211; გაზეთი „დროება“, 1880: №180,245), განსაკუთრებით, 70-80-იან წლებში სასწავლო ლიტერატურის სიმცირის პირობებში. მიუხედავად

ავტორთა და გამომცემელთა მონდომებისა და შრომისა, კონსტანტინოპოლისა და მონთობანის სტამბებში დაბეჭდილმა წიგნებმა არცთუ წარმატებით შეასრულეს თავიანთი დანიშნულება, ხოლო 80-იანი წლების შუა ხანებისათვის მათი დეენა დაიწყო რუსეთის მთავრობამ (სცსსა, ფონდი №12, აღწერა 12, საქმე №432; სჯ.მ., ხვ. №2357).

1880-იანი წლებიდან მოყოლებული, ივანე გვარამაძემ თბილისში გამოსცა რამდენიმე წიგნი, ძირითადად სახელმძღვანელოები, პოემები და პედაგოგიურ-ზნეობრივი შინაარსისა: მოკლე ქართლის ცხოვრება, წ. 1, თბ., 1882; მიხეილ გობრონის წამება, თბ., 1896; მშობლების დარიგება და შვილების აღზრდა, თბ., 1896; მშობლები და მათი შვილები როგორნიც უნდა იყვნენ და როგორც უნდა ზრდიდნენ, თბ., 1898; შენიშვნები ხურსიძის (ისარლოვი) გვარის ისტორიისა და ახალციხის აღწერა, თბ., 1906 და ა. შ.

ივანე გვარამაძის მიერ აღნიშნულ გამოცემებს გააჩნდა საკმაო მნიშვნელობა პედაგოგიური, საეკლესიო, ზნეობრივი და სამეცნიერო თვალსაზრისით. მის ამ ნაყოფიერ შრომას აფასებდნენ თანამოღვაწენი და ხანდახან ახერხებდნენ მისთვის ამაში ხელშეწყობას...

ქართველთა არასახარბიელო მდგომარეობაზე წუხილი, განათლების სფეროში ენერგიული მოღვაწეობა, წიგნების წერა, შედგენა და თარგმნა ივანე გვარამაძეს ხელს უწყობდა, მთელი ქართველი საზოგადოებისათვის მიეწოდებინა უფრო მეტი წიგნის ბეჭდვისა და გავრცელებისაკენ, განათლებისა და კულტურის სფეროში უფრო გააქტიურებისაკენ. 1870-იანი წლების ბოლოსა და 1880-იანი წლების დასაწყისში ის საგაზეთო წერილებში საყვედურობდა ქართველ მართლმადიდებელ სამღვდელეობას პასიურობას, და წარსულში მონასტრების სისხლსავსე ცხოვრების მაგალითით მოუწოდებდა სტამბების დაარსებისა და მრავალი ძველი ხელნაწერის ბეჭდვისაკენ, სასულიერო ლიტერატურის ფართოდ გამოცემისაკენ (გაზეთი „დროება“, 1879: №87,172,210). 1880-იანი წლების დასაწყისიდან კი ქართულ პრესაში ქვეყნდებოდა სტატიები ქართველი მართლმადიდებელი სამღვდელეობის წინაშე მდგარი პრობლემების, მათი შეზღუდული შესაძლებლობებისა და ეკლესიაში გაბატონებული ბიუროკრატიული გარემოს შესახებ, რის შემდეგაც საზოგადოებამ უკეთესად დაინახა აღნიშნული პრობლემების სირთულე. ამგვარ პირობებში ივანე მოუწოდებდა

საზოგადოებას, ხელი შეეწყოთ მომავალი ქართველი სამღვდელოებისათვის კარგი განათლების მიცემისა და სათანადოდ აღზრდისათვის (გაზეთი „დროება“, 1882: №227). აღსანიშნავია, რომ 80-იანი წლების II ნახევრიდან ქართველ სამღვდელოებაში გამოჩნდნენ უკეთესად მომზადებული, განათლებული, პატრიოტულად აღზრდილი თაობები, რომლებმაც დიდი როლი ითამაშეს ხალხის რწმენაში განმტკიცების, განათლების გავრცელების, კულტურის განვითარების საქმეში.

ივანე გვარამაძე წიგნების გამოცემის გაფართოების მოწოდებასთან ერთად აღნიშნავდა ხოლმე წიგნების გამოცემისა და ბეჭდვის საქმის მოამაგეთა დვაწლსაც. ის განსაკუთრებულ პატივს მიაგებდა გაბრიელ ეპისკოპოსს (სჯმ., ხვ., №2392), აღნიშნავდა მის დამსახურებას ამ სფეროშიც (ხეც, ილია ჭავჭავაძის ფონდი, №479; სჯმ. ხვ., №1893). მან პანაშვიდი გადაიხადა ქართველი კათოლიკე მოღვაწეების – აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილისა (სჯმ., ხვ., №2272) და მღვდელ იოანე ხუციშვილის (სჯმ., ხვ., №1896) გარდაცვალების გამო და თავის ქდაგებაში აღნიშნა მათი როლის შესახებ საგამომცემლო საქმეში, რასაც ხაზი გაუსვა პრესაში გამოქვეყნებულ მასალებშიც (გაზეთი „ივერია“, 1890: №61, 216).

წიგნების გამოცემასთან ერთად ძალზე მნიშვნელოვანი იყო თანმიმდევრული მოღვაწეობა ხალხში კითხვის ჩვევების, წიგნებისა და ჟურნალ-გაზეთების გასავრცელებლად.

XIX საუკუნის II ნახევარში ქართველ განათლების მუშაკებსა და ამ საქმის გულშემატკივარ ინტელიგენციას (განსაკუთრებით, „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებაში“ მოღვაწეებს) კარგად ესმოდათ, რომ წიგნების კითხვის ჩვევები ახალგაზრდობას სკოლებში სწავლისთანავე უნდა ჩამოჰყალიბებოდათ (გაზეთი „დროება“, 1878: №147; გაზეთი „დროება“, 1881: №14, 129; გაზეთი „დროება“, 1883: №246). მაგრამ ხალხში კითხვის ჩვევების გამომუშავებას ძალზე უშლიდა ხელს საკითხავი წიგნების უქონლობა. 1870-80-იან წლებში ქართულ ენაზე სასკოლო სახელმძღვანელოებიც არასაკმარისი იყო სამცხე-ჯავახეთის მოსწავლეთათვის, არა თუ საკითხავი წიგნები (გაზეთი „ივერია“, 1886: №212). ამგვარი მდგომარეობა აწუხებდა ქართველ საზოგადოებას, რომელმაც მხარის სკოლებთან წიგნების მარაგის ან ბიბლიოთეკების შექმნის საკითხი 1880-იანი წლების დასაწყისიდანვე დააყენა დღის წესრიგში.

სკოლებთან ბიბლიოთეკებისა და წიგნების მარაგის შექმნის საჭიროებას უკვე ცნობილი პედაგოგი და სასკოლო სახელმძღვანელოების ავტორი ივანე გვარამაძეც აყენებდა 1880-იანი წლების დასაწყისიდან. ზაქარია ჭიჭინაძე 1881 წლის დეკემბერში გაზეთ „დროებაში“ წერდა: ჯავახეთში ყოფნის დროს იქაურმა პატივცემულმა პირებმა მითხრეს, კარგი იქნება, სამცხე-საათაბაგოში ქართული წიგნები მოგვეშველებინა იმ სოფლებში, სადაც ქართველ მართლმადიდებლებსა და კათოლიკეებთან ერთად ქართველი მაჰმადიანებიც ცხოვრობენო; მით უფრო, რომ „კავკასიაში მართლმადიდებელი ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოების“ სკოლებში მარტო რუსულ და თურქულ (თითქოს მათ მშობლიურ) ენას ასწავლიან, ქართულს არაო; მუქთად დაგურიგოთ ქართველებს იმ სკოლებში და სხვა მივარდნილ სოფლებში წიგნებიო. ამ საქმის მოთავეობა ილია ალხაზიშვილმა და ივანე გვარამაძემ იკისრესო. ზაქარიამ ქართველ საზოგადოებას მოუწოდა ამ მიზნით ქართული წიგნების შეგროვებისკენ, რომელთა გაგზავნაც შეიძლებოდა თბილისში, გიგო ჩარკვიანის მაღაზიაში; თვითონ კი 140 წიგნი შესწირა ამ საქმეს (გაზეთი „დროება“, 1881: №252). ამ წინადადების მიმწოდებელ „პატივცემულ პირებს“ შორის იმ დროს ხიზაბაგრაში მოღვაწე ივანე გვარამაძეც უნდა ყოფილიყო, რომლის სახელშიც სწორედ მაშინ მივიდა ზ. ჭიჭინაძე (ჭიჭინაძე, 1904: 14). მართლაც, ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ დაწვებულ ამ კამპანიას ქართველი საზოგადოება მალევე შეუერთდა (გაზეთი „დროება“, 1881: №254; გაზეთი „დროება“, 1882: №3), და დაახ. 320 წიგნი შეგროვდა ამისათვის. ეს წიგნები მალევე გაუნაწილდა ჯავახეთის სასოფლო სკოლებსა და ხალხს. ამ კამპანიაში „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებაც“ ჩაერთო, რომლის წარმომადგენელმა ახალქალაქში მყოფ აფთიაქარ ილია ალხაზიშვილს ჩაუტანა 333 ქართული წიგნი. წიგნები ძირითადად სკოლებს გაუნაწილდათ. ხოლო აღნიშნული „საზოგადოება“ ჯავახეთის სკოლებში აპირებდა ქართული ბიბლიოთეკების გახსნას და თავისი აგენტის ყოლას მხარეში, რაც იმხანად ვერ მოხერხდა. აღსანიშნავია, რომ ამ კამპანიის დროს გაგზავნილი წიგნები უმთავრესად მხატვრული ლიტერატურა იყო, ხოლო ზოგიერთი დასახელების წიგნის მრავალი ეგზემპლარი შეხვდა სკოლებს, რაც მოსწავლეებისა და უფროსებისათვისაც მისაწვდომი იქნებოდა (გაზეთი „დროება“, 1882: №25,87).

სამცხე-ჯავახეთის ქართველი მოსწავლეებისათვის მოქმედ სკოლებში წიგნების ამგვარი მიწოდების შემთხვევები იშვიათი იყო. სკოლებში წიგნების ფართოდ გავრცელებისათვის კი დიდი მონდომებით უნდა ეღვაწათ ქართველ განმანათლებლებს, და შესაფერისი ვითარებაც უნდა ყოფილიყო ამისათვის. ივანე გვარამაძე დიდი ხნის განაწილებაში ცდილობდა თავის სკოლასთან ქართული ბიბლიოთეკის შექმნას. 1893 წელს მას მიუღია (ჩანს, სათანადო მოწოდების შემდეგ) ახალციხის იოანე ნათლისმცემლის სახელობის კათოლიკური ეკლესიის საერო სკოლის სასარგებლოდ თბილისიდან და საქართველოს სხვა მხრიდან რამდენიმე დასახელების 100-მდე წიგნი და ჟურნ. „ჯეჯილის“ რამდენიმე წლის ნომრები (გაზეთი „ივერია“, 1894: №33). ამასთანავე, ივანე გვარამაძე სიამოვნებით ეხმარებოდა თავისი გამოცემებითა და გასავრცელებლად განკუთვნილი წიგნებით მხარის სკოლებს. 1894 წელს მან მასწავლებელ ვასილ კობონაშვილის მიერ მუსხის სკოლასთან გახსნილ ბიბლიოთეკას შესწირა თავისი გამოცემული „ქართლის ცხოვრების“ 5 ეგზემპლარი (გაზეთი „ივერია“, 1894: №77), ხოლო ზ. ჭიჭინაძემ ივანე გვარამაძის მეშვეობით გადასცა უდის სკოლის მასწავლებელ ივანე ბარიკალაშვილს ვეტუშევსკის მათემატიკის 15 ქართული სახელმძღვანელო (გაზეთი „ივერია“, 1899: №251).

მიუხედავად განათლების მუშაკების მხრივ მონდომებულ საქმიანობისა, სამცხე-ჯავახეთის მასწავლო დაწესებულებებთან ცალკეული შემთხვევების გარდა (გაზეთი „ივერია“, 1889: №193; გაზეთი „ივერია“, 1894: №77) ვერ მოხერხდა ქართული ბიბლიოთეკების დაარსება და რაიმე მნიშვნელოვანი წიგნების საცაეის მოწყობა. XIX საუკუნის დამლევისათვის კი დაწყებითი განათლებისა და წერა-კითხვის გავრცელება, თანამედროვე ცხოვრებისა და ქართული კულტურის გაცნობის მოთხოვნილების ზრდა აყენებდა სახალხო ბიბლიოთეკების გახსნის საჭიროებას სამცხე-ჯავახეთშიც, სადაც ყველასთვის მისაწვდომი იქნებოდა ქართული წიგნები და ჟურნალ-გაზეთები...

მთელს საქართველოში სახალხო ბიბლიოთეკების გახსნის საჭიროებაზე ქართველმა საზოგადოებამ 80-იანი წლების დამდეგიდან დაიწყო საუბარი (გაზეთი „დროება“, 1883: №246). 90-იანი წლების დასაწყისიდან კი სამცხე-ჯავახეთშიც შეიქმნა საამისოდ ხელსაყრელი პირობები. ამასთანავე, რუსეთის იმპერიაში 1890 წელს გამოცემული კანონი აადვილებდა კერძო

პირების თუ საზოგადოებრივი დაწესებულებების მიერ ბიბლიოთეკების გახსნას (გაზეთი „ივერია“, 1896: №74-75).

ქართული ბიბლიოთეკის გახსნის კამპანია ახალციხეში დაიწყო 1890-იანი წლების დამდეგს. ინტელიგენციამ მოუწოდა ამისკენ ხალხს (პრესითაც) (გაზეთი „ივერია“, 1891: №62), ახალგაზრდობას კი შეკრებაც მოუწვია ამ მიზნით. გაზ. „ივერიის“ კორესპონდენტ ესტატე შილდელის (ესტატე მირიანაშვილის) ცნობით, ეს საქმე შეუფერხებია ახალციხის მაზრის უფროსს (ალ. აღანდერი იყო ამ თანამდებობაზე (ჟურნალი „Кавказский календар на 1893 год“, 1892: 78), რომელმაც საჭიროდ არ ჩათვალა ეს, რადგან ახალციხის სომხურ ბიბლიოთეკაშიც არის ქართულ-რუსული წიგნებით (გაზეთი „ივერია“, 1894: №116). ჩანს, 2-3 წლის განმავლობაში შეყოვნებულა ეს საქმე.

ახალციხის ქართველობას აწუხებდა უბიბლიოთეკობა. დაახ. 1893 წელს ივანე გვარამაძეს დაუწვია ზრუნვა ეკლესიასთან სახალხო ბიბლიოთეკის გახსნისკენ. ამაში მას დაეხმარებოდა საკუთარი საკმაოდ დიდი ბიბლიოთეკაც. როგორც „ივერიაში“ იუწყებოდნენ, 1893 წლის ოქტომბრისათვის ახალციხის იოანე ნათლისმცემლის სახელობის კათოლიკურ ეკლესიასთან გაეხსნათ ქართული სამკითხველო, მისი გამგე იყო ივანე გვარამაძე. ბიბლიოთეკას მცირე რაოდენობით ჰქონია წიგნები (გაზეთი „ივერია“, 1993: №224). ჩანს, ივანე გვარამაძესა და მის თანამოღვაწეებს საკმარისი შესაძლებლობები არ გააჩნდათ ბიბლიოთეკის ფუნქციონირებისათვის, მხარდაჭერა და დახმარებებიც არ ჰყოფნიდათ ამისთვის, და დიდხანს ვერ უარსებია ახალციხის პირველ ქართულ ბიბლიოთეკას.

ახალციხეში ქართული ბიბლიოთეკის გახსნის საკითხი 1890-იანი წლების შუა ხანებში უფრო მომწიფებულა. ადგილობრივი საზოგადოება ორგანიზაციულადაც მომზადებულია ამისათვის. 1895 წელს „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ ჩარევამ კი შედარებით ადვილად გადაწყვიტა ეს საკითხი. მან ჯერ გაიგო, თუ რა ვალდებულებას იკისრებდა ახალციხის მომავალი ქართული ბიბლიოთეკის სამზრუნველო. შემდეგ კი საკმაოდ მაღე გაიხსნა ამ „საზოგადოების“ დაქვემდებარებული ქართული ბიბლიოთეკა ახალციხეში (1895 წლის 27 აგვისტოს). არა მარტო ინტელიგენცია, არამედ ხალხიც სიხარულით შეხვდა ამ ამბავს. ისინი მხარს უჭერდნენ და ეხმარებოდნენ ბიბლიოთეკას, ბევრი ჩაე-

წერა მის წევრად (ჩხიტუნძიძე, 1980: 113; სცსსა, ფონ. 481, აღწ. I, საქ. 440).

ახალციხეში „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ ბიბლიოთეკის გახსნისა და შემდგომ მასზე მზრუნველობის კამპანიაში, დოკუმენტების მიხედვით, ივანე გვარამაძის გვარი არ გვხვდება. მას ამ დროს ავადმყოფობა აწუხებდა, მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ (1890 წ.) კი შეფერხდა მისი მრავალმხრივი აქტიური მოღვაწეობა. სამაგიეროდ, მისი ვაჟები აქტიურობდნენ ამ საქმეში. ქრისტესია შედიოდა ახალციხის ქართული ბიბლიოთეკის სამზრუნველოში წლების განმავლობაში; თვითონ და მისი ძმა გაბრიელი (ოქროპირი) თანხებსაც სწირავდნენ ბიბლიოთეკას (გაზეთი „ივერია“, 1898: №48,50,219).

სახალხო განათლების მხურვალე გულშემატკივარი ივანე გვარამაძე მიესალმებოდა სამცხე-ჯავახეთის სხვა ადგილებში ბიბლიოთეკების გახსნის სურვილს, მხარს უჭერდა და ეხმარებოდა ამ მცდელობებს. სოფ. უდეში ბიბლიოთეკის გახსნის ინიციატორები მთელს ქართველობას მოუწოდებდნენ წიგნებითა და ფულით დახმარებისკენ, რომელთა ფოსტით გაგზავნა შეიძლებოდა ახალციხეში მცხოვრები ივანე გვარამაძის მეშვეობით (გაზეთი „ივერია“, 1895: №160). უდის სახალხო ბიბლიოთეკა 1897 წელს გაიხსნა და ხალხში თავიდანვე პოპულარული გახდა (ჩხიტუნძიძე, 1980:107-108). ხოლო ხიზაბავრის მომავალი ბიბლიოთეკისათვის შესაწირი თანხა თუ წიგნები ახალციხეში ივანეს უნდა მიეღო, ამ საქმისათვის კი „ივერიაში“ ქართველ მკითხველებს დახმარებისაკენ მოუწოდებდა მისი ვაჟი კონსტანტინე (გაზეთი „ივერია“, 1904: №210).

სამცხე-ჯავახეთში ქართველი საზოგადოების ძალისხმევით გახსნილი ბიბლიოთეკები თავიდანვე წარმატებით მოქმედებდნენ. საქართველოს სხვა მხარეებში მოღვაწე და ადგილობრივი საზოგადოების მიერ ქართულ-რუსული გამოცემებითა და თანხის მიწოდებით, საქველმოქმედო ღონისძიებებით უფრო და უფრო მეტი დახმარება შესდიოდათ ბიბლიოთეკებს. ამის გამო ახალციხისა და უდის ბიბლიოთეკებისათვის ნაკლებად დაფინანსება ხდებოდა საჭირო „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ მხრივ. ყოველივე ამით ეს ბიბლიოთეკები უკეთესად ეწეობოდა, იზრდებოდა მათი წიგნადი ფონდები და მეტი რაოდენობით მისდიოდა პერიოდული გამოცემები. ახალციხის ბიბლიოთეკაში XX საუკუნის დასა-

წყისისათვის მოიპოვებოდა თითქმის ყველა თანამედროვე ქართული წიგნი და რუსული კლასიკური ლიტერატურა. იქ კედელზე ეკიდა დიდი ქართველი პოეტების, მწერლებისა და მოღვაწეების ფოტოები. მკითხველები თავიდანვე დიდი რაოდენობით დადიოდნენ სამკითხველოებში (უდემში მეზობელი სოფლებიდანაც დადიოდნენ), ასევე, დიდი რაოდენობით გაპქონდათ წიგნები წასაკითხად (მაგ., ახალციხის ბიბლიოთეკას 1902 წელს ჰყავდა 377 მკითხველი, რომელთაც წიგნები წასაკითხად გაეცანათ 5002-ჯერ (გაზეთი „ივერია“, 1903: №104). სხვა ეროვნების მკითხველებიც საკმაოდ ხშირად დადიოდნენ აღნიშნულ ბიბლიოთეკებში. მართალია, უდის ბიბლიოთეკას აკლდა წიგნები და პერიოდული გამოცემები, მკითხველებს აწუხებდათ ეს, მაგრამ იქ გავრცელებული იყო წიგნების ხმა-მადლა კითხვა ჟანრების მიხედვით. ყოველივე ამ საქმიანობით მხარის ქართული ბიბლიოთეკები ნამდვილად იქცეოდნენ სახალხო ბიბლიოთეკებად, რომელიც ყველასათვის მისაწვდომს ხდიდა ქართულ წიგნებსა და ჟურნალ-გაზეთებს. მოსახლეობაში უფრო და უფრო სწრაფად ვრცელდებოდა კითხვის ჩვევები და მოთხოვნილება... ხალხი დიდი ინტერესით ეცნობოდა სამშობლოს წარსულსა და თანამედროვე ცხოვრებას, ქართულ კულტურას, მაღლდებოდა მათი პატრიოტული შეგნება... ყოველივე ეს კი ხელს უწყობდა სამცხე-ჯავახეთის ქართველი მოსახლეობის საზოგადოებრივად გააქტიურებას, მეტად ზრუნვას სოციალურ-ეკონომიკური და ეროვნული საკითხების მოსაგვარებლად...

გარდა საგანმანათლებლო დანიშნულებისა, ახალციხის ქართული ბიბლიოთეკა ადგილობრივი საზოგადოების თავშეყრის ადგილსაც წარმოადგენდა, სადაც იმართებოდა ხოლმე დიდი ქართველი მოღვაწეებისადმი მიძღვნილი შეკრებები. ივანე გვარამაძე აქტიურად მონაწილეობდა ამგვარ შეხვედრებზე და სიტყვით გამოდიოდა ხოლმე. 1895 წელს მან რაფიელ ერისთავის იუბილისადმი მიძღვნილ შეხვედრაზე სიტყვა წარმოთქვა პოეტის შესახებ, მოსწავლეებმა კი რაფიელის ლექსები წაიკითხეს (გაზეთი „ივერია“, 1895: №237). ასევე, მან 1896 წელს გაბრიელ ეპისკოპოსის ღვაწლის შესახებ ისაუბრა ახალციხის ბიბლიოთეკაში (ხეც, ი. ჭავჭავაძის ფონდი, №479).

საბიბლიოთეკო საქმიანობის გარდა, სამცხე-ჯავახეთში წიგნებისა და ჟურნალ-გაზეთების გავრცელების სხვა საშუალება იყო მათი გაყიდვა და ხალხში დარიგება, პერიოდიკის

წლიურად გამოწერა. ეს კი ძალზე მონდომებულ და თანმიმდევრულ მოღვაწეობას მოითხოვდა ამ მხრივ არსებული დიდი პრობლემების გამო. მხარის მოსახლეობის დიდი ნაწილი ღარიბი იყო, წიგნები და პერიოდული გამოცემები კი ძვირი ღირდა. ადგილზე იშვიათად იყიდებოდა წიგნები, ხოლო მათი ფოსტით დაბარება კი ძვირი უჯდებოდა მსურველს და სხვა უსიამოვნებებთანაც იყო დაკავშირებული ეს. კითხვის სურვილიც XIX საუკუნის ბოლომდე მოსახლეობის უმრავლესობას ნაკლებად გააჩნდა...

ყოველივე ამ პრობლემების მოსაგვარებლად ქართველმა საზოგადოებამ ხანგრძლივი შრომა გასწია XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. ამასთანავე, 1880-იანი წლებიდან მხარეში სასწავლო დაწესებულებების მატების, სწავლების გაუმჯობესების, დაწყებით განათლებამიღებულთა და წერა-კითხვის მცოდნეთა რაოდენობის გაზრდის შემდეგ მეტად იგრძნობოდა მხარეში წიგნების გავრცელების საჭიროება. მაგრამ აქ ქართული წიგნების მაღაზია ან მუდმივად გამავრცელებელი პირები იშვიათად იყვნენ. 1871 წ. ახალციხეში დუბილერის სტამბის ქართული წიგნების გამავრცელებელი იყო ანა ლოლობერიძე-მუსხელიშვილი (გაზეთი „დროება“, 1871: №21; გაზეთი „ივერია“, 1890: №101). მხარის სოფლები კი დიდი ხნის განმავლობაში მოკლებულნი იყვნენ ქართულ წიგნებს (გაზეთი „დროება“, 1871: №25). ანა 1875 წელს გადასახლდა ქ. ახალციხიდან. სამწუხაროდ, ჩვენთვის ცნობილი არაა, ახალციხეში ანას მსგავსად წიგნების გავრცელებას აგრძელებდა თუ არა ვინმე შემდგომ წლებში. ხოლო 1870-იანი წლების II ნახევარსა და 80-იან წლებში ძნელი იყო მხარეში ქართული წიგნების მიღება (გაზეთი „ივერია“, 1886: №212). ფოსტით წიგნების დაბარება ძვირი იყო და უხერხულობებთან იყო დაკავშირებული. ამის გამო, ივერიის კორესპონდენტის ცნობით, ახალციხის მაზრაში წლითი-წლობით 10 წიგნი არ გაიყიდებოდაო (გაზეთი „ივერია“, 1887: №199). სამცხე-ჯავახეთის ინტელიგენცია ქართულ წიგნებს თანამოღვაწეებისაგან გაგზავნიდაც ღებულობდა. მაგალითად, 1883 წელს ივანე გვარამაძეს ზაქარია ჭიჭინაძისაგან უნდა მიეღო მ. საბინინის „საქართველოს სამოთხე“ და სხვა წიგნები (სჯმ., ხვ. №2028,2033). ამ მხრივ ვითარება შეიცვალა 80-იანი წლების II ნახევრიდან. 1887 წლიდან ახალციხეში ვაჭარ ალექსი სალარიძის მაღაზიაში იყიდებოდა თითქმის ყველა ქართული წიგნი (გაზეთი „ივერია“, 1887:

№70,199). ჯავახეთში 90-იანი წლების შუა ხანებიდან წიგნების გამავრცელებელი იყო ქ. ახალქალაქში მოღვაწე ილია აღხაზიშვილი, რომელიც გაყიდვის პროცენტებზე უარს ამბობდა. მას 1895 წლისათვის ათობით წიგნი ჰქონდა გასაყიდად და სხვებსაც იბარებდა კიდევ (გაზეთი „ივერია“, 1895: №242; სცსსა, ფონ. 481, აღწ. 2, საქ. №64). 90-იანი წლების II ნახევარში ახალციხის ქართული ბიბლიოთეკის მზრუნველის, მასწავლებელ გრიგოლ ბურჭულაძის მეშვეობითაც შეიძლება თბილისიდან წიგნების დაბარება (სცსსა, ფ. 481, აღწ. 1, საქ. №537: ფ. 15-17). ცალკეულ გამოცემებს ადგილობრივი მოღვაწეებიც ავრცელებდნენ ხალხში. მაგ., ახალციხეში 1902 წელს მ. თამარაშვილის წიგნის „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის...“ 12 ეგზემპლარი ი. გვარამაძეს გაუყიდა, ლაზარე გოზალაშვილს – 10 (ხეც., მ. თამარაშვილის ფონდი, №1239). ამ და სხვა საშუალებებით მოსახლეობაში უფრო და უფრო მეტი წიგნი ვრცელდებოდა. XIX საუკუნის მიწურულისათვის ახალციხეში მრავალ ინტელიგენტს ჰქონდა საკმაო რაოდენობის (ათეულობით) ქართული და რუსული წიგნები, რომლებსაც ახალციხის ქართულ ბიბლიოთეკას სწირავდნენ (გაზეთი „ივერია“, 1898: №48; გაზეთი „ივერია“, 1899: №2; გაზეთი „ივერია“, 1902: №102). ასე რომ, XIX საუკუნის ბოლოსათვის ქართული წიგნების შექმნა გაადვილდა მხარის ქალაქებში. სოფლად, გამონაკლისების გარდა, (გაზეთი „ივერია“, 1895: №242) კი ისევ ძნელი იყო ეს და ცალკეულ შემთხვევებში, სოფლის სკოლებთან, მასწავლებლებთან თუ შეიძლებოდა წიგნების შოვნა და წაკითხვა.

ქართული წიგნების გავრცელება სამცხე-ჯავახეთში ხალხში უფასოდ დარიგების გზითაც ხდებოდა. 1881-1882 წლებში ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ დაწყებული ჯავახეთის ქართველობისათვის წიგნების შეგროვების კამპანიის დროს მრავალი წიგნი დარიგდა მოსახლეობაში, რაშიც მონაწილეობა უნდა მიეღო ივანე გვარამაძესაც (გაზეთი „დროება“, 1881: №252). ეს კამპანია გააგრძელა „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ“, რომლის მიწოდებული წიგნები ი. აღხაზიშვილის მეშვეობით მოსახლეობაშიც უნდა დარიგებულიყო (გაზეთი „დროება“, 1882: №25,87). მხარის ბლალონინმა დიმიტრი ხახუტაშვილმა 1894 წელს ჭობარეთის ეკლესიის კურთხევის შემდეგ ხალხში წმინდანების შესახებ ბროშურები დაარიგა (გაზეთი „ივერია“, 1894: №28). თუმცა

ამგვარი ღონისძიებანი სამცხე-ჯავახეთში იშვიათი იყო და ამას წიგნების გავრცელების საქმეში მცირე მნიშვნელობა ჰქონდა.

წიგნების გავრცელების მსგავსად, სამცხე-ჯავახეთში ქართული ჟურნალ-გაზეთების გავრცელებაც ნელი ტემპით ხდებოდა. ძირითადი ქართული პერიოდიკა მცირე რაოდენობით მისდიოდათ მხარეში. 1886 წელს „ივერიის“ კორესპონდენტის ცნობით, გაზეთ „ივერია“ ქ. ახალციხეში 9 კაცი იწერდა (გაზეთი „ივერია“, 1886: №178), მთელს ახალქალაქის მაზრაში კი მხოლოდ 3 კაცი (გაზეთი „ივერია“, 1886: №180). 1890 წელს „ივერიის“ კორესპონდენტ „ახალციხელის“ ცნობით, აქაურ ქართველებს შორის ქართულ ჟურნალ-გაზეთებს ფასი არ ჰქონდა (გაზეთი „ივერია“, 1890: №23). თუმცა XIX საუკუნის მიწურულისათვის უკეთესი პირობები შეიქმნა ამ საკითხის თანდათან მოსაგვარებლად. ეს პრობლემები აწუხებდა ადგილობრივ ინტელიგენციას, რომლებიც ცდილობდნენ ქართული პერიოდიკის გავრცელებისათვის ხელის შეწყობას. ივანე გვარამაძეც აქტიურობდა ამ საქმეში. 1887 წელს გაზეთ „ცისკარის“ რედაქტორი ივანე კერესელიძე თავის წერილში სთხოვდა ივანეს, ახალციხის მაზრაში გაეგვრცელებინა მისი გაზეთი, მისთვის მოეპოვებინა ხელისმომწერნი. ერთი თვის შემდეგ კერესელიძის ივანესადმი გაგზავნილი მომღვენო წერილით ირკვევა, რომ ახალციხეში ერთ ადამიანს გამოეწერა „ცისკარი“ (როგორც ჩანს, ი. გვარამაძის აგიტაციით) (სჯმ., ხვ., №2059,2061). სხვა ქართული ჟურნალ-გაზეთების გამოწერა მხარეში შეიძლებოდა მხარის ბლალოჩინთან, დეკანოზ დიმიტრი ხახუტაშვილთან, გრიგოლ ბურჭულაძესთან, ილია ალხაზიშვილთან (გაზეთი „ივერია“, 1897: №256)... საუკუნის მიწურულისათვის მხარის მოსახლეობაში უფრო და უფრო მეტი რაოდენობით ვრცელდებოდა ქართული ჟურნალ-გაზეთები. მრავალ ინტელიგენტს ზოგიერთი ქართული ჟურნალი წლების მიხედვით ჰქონდა შენახული; რამდენიმე პიროვნება კი მათ ახალციხის ბიბლიოთეკას სწირავდა (გაზეთი „ივერია“, 1902: №51, 102).

ამრიგად, XIX საუკუნის II ნახევარში სამცხე-ჯავახეთის სოციალურად, ეკონომიკურად და განათლების მხრივ დაქვეითებული ქართველობის მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად ქართველმა ინტელიგენციამ უმთავრესი ყურადღება დაუთმო საგანმანათლებლო მოღვაწეობას. XIX საუკუნის დამლევისათ-

ვის ენერგიული სასკოლო საქმიანობა საკმარისი არ იყო. საჭირო იყო მხარეში ქართული პედაგოგიური და საკითხავი წიგნებისა და ჟურნალ-გაზეთების, ხალხში კითხვის ჩვევების გავრცელება. ამისათვის საგანგებოდ იზრუნა ქართველმა საზოგადოებამ და, მათ შორის, ფართო საგანმანათლებლო საქმიანობით გამორჩეულმა მოღვაწე ივანე გვარამაძემ. ი. გვარამაძემ გამოსცა მრავალი წიგნი, ზრუნავდა სკოლებთან ქართული წიგნების მარაგის შესაქმნელად, სახალხო ბიბლიოთეკების გასახსნელად, და დახმარებას ცდილობდა მათ საქმიანობაში, აქტიურობდა ხალხში ქართული წიგნებისა და პერიოდიკის გავრცელების საქმეში...

ქართველი ინტელიგენციის აღნიშნული მიზანმიმართული მოღვაწეობის შედეგად მეტი რაოდენობით იბეჭდებოდა ქართული წიგნები, სამცხე-ჯავახეთში სკოლებს აწვდიდნენ ხოლმე საკითხავ წიგნებს (თუმცა იშვიათად), იხსნებოდა სახალხო ბიბლიოთეკები, რომლებიც წარმატებით მოქმედებდნენ, მოსახლეობაში ვრცელდებოდა ქართული წიგნები და პერიოდული გამოცემები, კითხვის მოთხოვნილება და ჩვევები... ხალხი ეცნობოდა საქართველოს წარსულსა და თანამედროვეობას, მის კულტურას, რაც ხელს უწყობდა მათში პატრიოტიზმის გაძლიერებას, მათ გააქტიურებას საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და ზრუნვას სოციალურ-ეკონომიკური და ეროვნული პრობლემების მოსაგვარებლად...

გამოყენებული ლიტერატურა და წყაროები:

სცსსა – საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 481, აღწერა 1, საქმე 440;

სცსსა – საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 12, აღწერა 12, საქ. 432;

სცსსა ფონ. 481, აღწ. 2, საქ. №64 – საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 481, აღწერა 2, საქმე 62;

სცსსა, ფ. 481, აღწ. 1, საქ. №537 – საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 481, აღწერა 1, საქმე №537;

ხეც – ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, ილია ჭავჭავაძის ფონდი №479;

ხეც – ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, მიხეილ თამარაშვილის ფონდი №1239;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №1893;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №1896;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №1905;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2028;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2033;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2059;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2061;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2202;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2203;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2204;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2245;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2246;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2272;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2357;

სჯმ, ხვ. – სამცხე-ჯავახეთის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი №2392;

ლომსაძე, 1979 – გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან. ახალციხური ქრონიკები, თბ., 1979;

ლომსაძე, 1984 – მიხეილ თამარაშვილი და ქართველი კათოლიკენი, თბ., 1984;

ჭიჭინაძე, 1904 – ქართველ კათოლიკეთა მოძღვარი ივანე გვარამაძე (ვინმე მესხი), თბ., 1904;

ჩხიტიანიძე, 1980 – ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების საბიბლიოთეკო-საგამომცემლო საქმიანობა, თბ., 1980;

მაისურაძე, 2000 – გიორგი მაისურაძე, ივანე გვარამაძის წერილი ილიასადმი; საისტორიო მაცნე, №8, ბათუმი, 2000, გვ. 75-78,

ქურნალი „Кавказский календар на 1893 год“, Тиф., 1892;

გაზეთი „დროება“, 1871;

გაზეთი „დროება“, 1871, №25;

გაზეთი „დროება“, 1878, №147;

გაზეთი „დროება“, 1879, №87;

გაზეთი „დროება“, 1879, №172;

გაზეთი „დროება“, 1879, №210;

გაზეთი „დროება“, 1879, №211;

გაზეთი „დროება“, 1880, №180;

გაზეთი „დროება“, 1880, №245;

გაზეთი „დროება“, 1881, №14;

გაზეთი „დროება“, 1881, №129;

გაზეთი „დროება“, 1881, №252;

გაზეთი „დროება“, 1881, №254;
გაზეთი „დროება“, 1882, №3;
გაზეთი „დროება“, 1882, №25;
გაზეთი „დროება“, 1882, №87;
გაზეთი „დროება“, 1882, №227;
გაზეთი „დროება“, 1882, №255;
გაზეთი „დროება“, 1883, №246;
გაზეთი „ივერია“, 1886, №178;
გაზეთი „ივერია“, 1886, №180;
გაზეთი „ივერია“, 1886, №212;
გაზეთი „ივერია“, 1887, №70;
გაზეთი „ივერია“, 1887, №199;
გაზეთი „ივერია“, 1889, №193;
გაზეთი „ივერია“, 1890, №23;
გაზეთი „ივერია“, 1890, №61;
გაზეთი „ივერია“, 1890, №216;
გაზეთი „ივერია“, 1891, №62;
გაზეთი „ივერია“, 1993, №224;
გაზეთი „ივერია“, 1894, №28;
გაზეთი „ივერია“, 1894, №33;
გაზეთი „ივერია“, 1894, №77;
გაზეთი „ივერია“, 1894, №116;
გაზეთი „ივერია“, 1895, №160;
გაზეთი „ივერია“, 1895, №237;
გაზეთი „ივერია“, 1895, №242;
გაზეთი „ივერია“, 1896, №74-75
გაზეთი „ივერია“, 1897, №256;
გაზეთი „ივერია“, 1898, №48;
გაზეთი „ივერია“, 1898, №50;
გაზეთი „ივერია“, 1898, №219;
გაზეთი „ივერია“, 1899, №2;
გაზეთი „ივერია“, 1899, №251;
გაზეთი „ივერია“, 1902, №51;
გაზეთი „ივერია“, 1902, №102;
გაზეთი „ივერია“, 1903, №104;
გაზეთი „ივერია“, 1904, №210;

IVANE GVARAMADZE AND BOOK POPULARIZATION IN SAMTSKHE-JAVAKHETI

Summary

In the second half of the 19th century, Georgian public figure Ivane Gvaramadze (1831-1912), a man with great erudition, made a great contribution in education of Samtskhe-Javakheti, where the Georgian population lived in difficult socio-economic conditions and most of them experienced a national degeneration. To increase the number of educational institutions in Samtskhe-Javakheti and care to improve their work was not enough in the condition of shortage of Georgian books, magazines and newspapers and undeveloped reading skills of population. It was necessary to publish more books, to create school libraries and books stock, to establish public libraries, to spread more books and serial publications.

From the beginning of his creative work Ivane Gvaramadze paid a great attention to it. He was the author of numerous books, translator, compiler and publisher. He tried to create a stock of books at schools; he cared to open a public library at a Catholic Church after John the Baptist in Akhaltsikhe and after its opening, in 1893, he led it (though the first Georgian library in Akhaltsikhe did not exist for a long time), he helped to open libraries in other places of the region. He actively took part in spreading Georgian books and newspapers.

As a result of Ivane Gvaramadze and other people's activity, books and serial publications, reading skills and demand on reading rather quickly spread among Georgian population in Samtskhe -Javakheti in the end of the 19th century.